

Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

«ԽՐԱՏՔ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԽԻԿԱՐԱՅ» ԶՐՈՒՅՑԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Հայ միջնադարյան ձեռագրերում հաճախ ենք հանդիպում «Խրատք և իմաստութիւնք Խիկարայ» զրույցի ընդօրինակութիւնների: Նրա արժեքը դուրս է գալիս սոսկ հայագիտութեան սահմաններից:

Խիկարի զրույցը արեւելյան ծագում ունի, գալիս է վաղեմի ժամանակներից և թափանցել է շատ ժողովուրդների գրականութեան և անգիր բանահյուսութեան մեջ: Նրա ազդեցութեան հետքերը կարելի է տեսնել Եզովպոսից մինչև Շեքսպիր, Բիբլիայից մինչև Հազար ու մեկ գիշերներ:

Խիկարի առակաւոր ասույթները օգտագործել են իրենց խոսքի մեջ հայ մատենագիրները, տեղ են դրել հայկական առակներում. նա ի պետս մանկանց, հարց և վարդապետաց անցել է գրչութեանից գրչութիւն, նրա անունը դեռևս Շնորհալու ժամանակ ընդհանրացված է եղել իբրև հասարակ անուն, իմաստուն ասումով: Խիկարը սեմական արեւելքի և հին հայոց Եզովպոսն է:

Ահա զրույցի համառոտ բովանդակութիւնը: Խիկարը՝ Ասորեստանի և Նինւթի տիրակալ Սենեքերիմ արքայի դպիրը, իր իմաստութեամբ և հանճարով մեծ փառքի և հարստութեան է հասել, բայց ժառանգ չունի:

Նա դիմում է աստվածներին. «Ով տէրք իմ և շաստուածք, Բելշիմ և Շիմիլ և Շամին, հրամայեցէք և տուք ինձ արու դաւակ. քանզի Խիկար ահա կենդանի մեռանի, և զինչ ասեն մարդիկ՝ եթէ Խիկար կենդանի և իմաստուն և ճարտար մեռաւ և ոչ կայ իւր որդի որ թաղէ զնայ»:

Աստվածները նրան պատասխանում են, թե շի հրամայված քեզ զավակ ունենալու, բայց, եթե կամենում ես, վերցրու քո քրոջ որդուն՝ Նաթանին և նա «հատուցէ քեզ զսնունդս քո»:

Այդպես էլ անում է, որդեգրում է միամյա Նաթանին և պահում յոթը տարի: Սովորեցնում է նրան իմաստութիւն ու դպրութիւն և ներկայացնում թագաւորին: Թագաւորը գոհ է. հրամայում է, որ Նաթանը նրան փոխարինի, իսկ ինքը հանգստի գնա: Խիկարը նրան տուն է տանում և տալիս իր նշանավոր խրատները:

«Որդեա՛կ, եթէ լսես քան ինչ ի դրանէ արքունի, մեռո և թագո զնա ի սրտի քում և մի ումեք ի վերայ հանիցես»:

Զկապն կնքեալ մի՛ արձակել, և դարձակեալն մի՛ կապեսցես: Եւ զոր տեսանես մի՛ ասել և զոր լսես մի յայտնել...» և այլն:

Բայց Նաթանը անազնիվ է վճարում նրա երախտիքը: Որոշելով, թե իր մորեղբայրը «ծերացեալ է յոյժ և հասեալ է ի դուռն գերեզմանին, և զառածեալ են միտքն իւր, և պակասեալ են խորհուրդք իւր, և ոչ ինչ գիտէ» սկսում

է վատնել նրա ունեցվածքը և անպատկառ վարվել տան ծառաների ու սպասավորների հետ:

Խիկարն այդ մասին բողոքում է Սենեքերիմ արքային, որից գրգռված Նաթանը գրում է Խիկարի անունից մի դավաճանական նամակ և գցում թագավորի ձեռքը, որը վրդովված հրամայում է իր զորավար Արուսմաքին գլխատել նրան և հեռացնել «զգլուխ դորա իբրև կանգունս ճ»:

Խիկարը կարողանում է համոզել Արուսմաքին և իր փոխարեն զխատում են նրա ծառային, Աբիկամ անունով, իսկ ինքը թագնվում է գետնափորի մեջ:

Անցնում է որոշ ժամանակ: Եգիպտոսի փարավոնն իմանալով, որ այլևս Խիկարը չկա, պահանջ է հղում Սենեքերիմ արքային. «Գիտութիւն լիցի քեզ, զի կամիմ շինել ապարանս ընդ երկինքն և ընդ երկիրս ի մէջ ի կախ. տես և առաքեա առ իս ճարտար այր որ շինէ և այլ զոր ինչ հարցանեմ տայ պատասխանի, ապա թէ անփոյթ առնես, ես գամ և բառնամ զթագաւորութիւնդ և զերկիրդ քո աւերեցից»:

Թագավորի նախարարները խորհուրդ են տալիս դիմելու Նաթանին, որը կարդալով «ի ձայն բարձր աղաղակեաց և ասէ. զայդ բանդ և դիքն ոչ կարեն վճարել կամ տալ պատասխանի, ես զիա՞րդ կարացից տալ պատասխանի»:

Թագավորը ցավով ու ամսոսանքով հիշում է Խիկարին, որը, անշուշտ, կկարողանար ելք գտնել այդ ծանր դրությունից: «Աւա՛ղ քեզ, Խիկար դպիր և իմաստուն. ի խաւսս մարդկան կորուսի զքեզ, քանզի դու վճարէիր զգործս արթունեաց մերոց, և եթէ տայր տք զքեզ ինձ՝ ես տայի նմա զինչ և խնդրէր յինէն, անշափ գանձ ոսկւոյ և արծաթոյ»:

Դրանից խրախուսված Արուսմաքը հայտնում է, թե Խիկարը կենդանի է:

Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես Խիկարը գնում է Եգիպտոս, ինչպես հնարամտությամբ վճռում է երկնքի ու երկրի միջև տաճար կառուցելու խնդիրը, ինչպես լուծում է փարավոնի հանելուկները և մեծ փառքով ու պարգևներով վերադառնում Ասորեստան:

Նա հրաժարվում է թագավորից որևէ բան վերցնել և խնդրում՝ իր ձեռքը տալ Նաթանին. «Զոր ինչ ինձ պարգևել կամիս՝ Արուսմաքայ ընկերին իմ պարգևեա, որ տուաւ կեանս ծառայից քոց: Այլ ինձ տացես զնաթան քեռորդին իմ զոր ուսուցի, զի ոչ ուսաւ զառաջին ուսումն բարւոք»:

Տանում է իր հետ Նաթանին, շղթայում և «գան հարկանելով ի թիկունս և ի փոր նորա» տալիս «երկրորդ ուսումը»:

«Որդեա՛կ, որ ընդ ականջն ոչ լսէ՝ ընդ թիկունսն լսեցուցանեն» և այլն:

Այդպես, շարունակվում են նրա առակավոր խրատները, մինչև որ «ուռեցաւ Նաթան և պատառեցաւ»:

Խիկարի այս զրույցը, որը պատմեցինք ըստ Կոնիբիրի հրատարակած բնագրի, բանասիրությանը հայտնի է դեռ վաղուց, արաբական «Հաղար ու մեկ գիշերներ»-ից, որտեղ նա մտել է իբրև հավելված և ոչ թե բուն Շեհերազադեի պատմվածք: Բայց այն առավել ուշադրության արժանացավ, երբ առաջին անգամ նշանավոր ասորագետ Ասեմանին նկատեց, որ Խիկարի մասին գրեթե նույն բաներն են պատմվում, ինչ Եգովպոսի: Մյուս կողմից Հոֆմանը ցույց տվեց ինչ-որ կապ Խիկարի զրույցի և Տովբիտի գրքի մեջ:

Այնուհետև Խիկարի շուրջը բանասիրության մեջ առաջացավ մեծ հետաքրքրություն: Գիտնականներին այն զբաղեցրել է շատ կողմերով. Ի՞նչ ծագում և բնույթ ունի Խիկարի զրույցը, ինչպիսի՞ն կարող է լինել նրա նախ-

նականը, որտեղի՞ն է գալիս Խիկարի և Եզովպոսի նմանութիւնը, ո՞րն է ավելի հնագույն, ինչպե՞ս բացատրել Խիկարի և Տովթիտի առնչութեան հարցը, արդյոք Խիկարի զրույցը չի՞ հղել Հին կտակարանի աղբյուրներից մեկը իբրև անվավեր գիրք, որի՞ն պետք է առաջնութիւն տալ և այլն:

Պարզ է, որ այդ պայմաններում պետք է մեծ ուշադրութիւն բեռովեր Խիկարի պահպանված բնագրերի վրա: Վաղուց հայտնի էր արաբական տարբերակը, այնուհետև գտնվեց ասորական մի օրինակ և մի պատառիկ, որոնք բավական տարազատվում են իրարից, մի ուրիշ տարբերակ գտնվեց սլավոնական լեզվով: Կա Խիկարի եթովպերեն օրինակը, ղփշաղերեն, վրացերեն և վերջապես՝ հայերենը:

Բնագրերից արաբերենը և եթովպերենը քիչ են արժանի ուշադրութեան, որովհետև առաջինը թարգմանվել է ասորերենից և «Հազար ու մեկ գիշերներ»-ում վերապատմվում է բավական ազատ ոճով, իսկ եթովպերենը՝ արաբերենից:

Սլավոնական տարբերակը ամենայն հավանականութեամբ թարգմանված է հունարենից, որի բնագիր — օրինակը կորել է, այդպիսով այն մեծ արժեք է ստանում:

Ղփշաղերեն և վրացերեն օրինակները թարգմանված են հայերենից, ընդ որում, հայկական ուշ շրջանի որևէ ձեռագիր աղբյուրից և բնագրագիտական առումով արժեք չեն ներկայացնում:

Մնում է ասորականը, հայկականը և սլավոնականը:

2. Տաշյանը գտնում է, որ Խիկարի զրույցի նախնականը որոշելիս պետք է նկատի ունենայ այդ երեքն էլ, բայց ավելի առաջնութիւն տալով ասորականին և սլավոնականին, որպես նախնականին ավելի մոտ, բանի որ հայկականը միջնորդված թարգմանութիւն է:

Այս հարցին մենք հետո կանրադառնանք: Այժմ երկու խոսք հայ բնագրի մասին.

Ինչպես որ արաբերենում Խիկարի զրույցը մտել է «Հազար ու մեկ գիշերների» հեքիաթաշարում, այնպես էլ հայերենում՝ «Պղնձե քաղաքի պատմութեան» և նրան հարակից զրույցների ժողովածուի մեջ, բայց դրա հետ ոչ մի առնչութիւն չունի: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1708 թվականին, իսկ ապա՝ մինչև 1911 թվականը ունեցել է բազմաթիվ հրատարակութիւններ, միշտ ուղեկցելով «Պղնձե քաղաքի պատմութեանը»¹:

Այդ հրատարակութիւնների համար հիմք է ծառայել հավանաբար ոչ մեկ բնագիր, որովհետև դրանք մանրամասնութիւնների մեջ շատ հաճախ տարբեր են, բայց ընդհանուր առմամբ, կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնք ունեն որոշակի ազգակցութիւն:

Տպագրերը ներկայացնում են համեմատաբար ուշ շրջանի լեզու, աղավաղված են և լեցուն բարբառային տարրերով, որոնցից պետք է զերծ լիներ բուն թարգմանութիւնը: Այդ տեսակետից նրանք ավելի քիչ են վստահելի: Պահանջ էր զգացվում մի այնպիսի բնագրի, որը մոտ լիներ նախնականին, ի՞նչ ոչ նախնականը:

1898 թվականին «Բազմավեպ»-ում մի փոքրիկ հոգված է տպագրվում,

¹ 1708, 1731, 1792, 1807, 1814, 1820, 1834, 1850, 1857, 1861, 1862, 1908, 1911 թվականներին:

ուր ծանուցվում է մի հին բնագրի մասին Վենետիկի ձեռագրերից, որը համար առիթով պետք է որ հրատարակվեր¹:

1898 թվականին Խիկարի դրույցի տարբեր լեզուներով լավագույն խմբագրության բնագրերը և դրանց անգլերեն թարգմանությունը, Եզովպոսի համապատասխան հատվածի հետ միասին, հրատարակվեց մի գրքով, երեք անվանի գիտնականների աշխատակցությամբ²:

Դրքում գետեղված է նաև հայկական օրինակը, հայագետ Կոնիրիրի կազմած բնագրով:

Կոնիրիրն իր հրատարակության համար օգտագործել է աշխարհի տարբեր մատենադարաններում ցրված ութ ձեռագիր, որոնց թվում հին համարով էջմիածնի № 2048 ձեռագիրը (1600 թ.): Նա ծանոթ է եղել նաև էջմիածնի ուրիշ շորս ձեռագրերի՝ 1604, 1605, 1623, 1642 թվականների գրչությամբ:

Նրա օգտագործած բոլոր ձեռագրերն էլ ուշ շրջանի են (գերազանցապես 17-րդ դար) և մի մասը թերի: Ամենահին գրչությունը նա համարում է 1500-ական թվականներին. «Կարող ենք իբրև 1500 թվականին գրված համարել», — առում է նա:

Այդ հրատարակությունը Տաշյանին առիթ տվեց գրելու Խիկարի մասին մի հետաքրքիր ուսումնասիրություն, որին նա մտադիր էր, բայց չէր ձեռնարկում, լավագույն և նախընտրելի բնագիր չունենալու պատճառով: Նա իր ուսումնասիրության մեջ բանասիրական բաղմաթիվ հարցեր է շոշափում և, ի միջի այլոց, կարծում է, որ Խիկարը թարգմանվել է հայերեն 6-ից 7-րդ դարերում: Նույնիսկ նմանության եզրեր է գտնում Եղիշեի, Եղնիկի, Փարպեցու և ապա՝ Վաստիվերտցու, Թովմա Արծրունու մոտ գործածված ասույթների և Խիկարի միջև, զգուշորեն ենթադրելով, թե նրանք ծանոթ են եղել հայերեն թարգմանության հետ և այլն: Բայց որովհետև Կոնիրիրի հրատարակածը ևս, չնայած իր առավելությանը, բավական աղավաղ է և նորաբանություններով լեցուն, Տաշյանին շատ հիմքեր չի տալիս հաստատելու իր կարծիքը:

«Այս կետը զմեզ կատիպե ընդհատել մեր ուսումնասիրությունքն ալ՝ մինչև հնագույն և ընտրելագույն բնագրի մը հայտնվիլն: Առանց ասոր շատ մը խնդիրներ, որ լուծման կսպասեն, չեն կրնար նաև ձեռնարկվիլ՝ առանց ապարդյուն աշխատությանց և ոչ հանված եզրակացությունք հաստատուն հիմ կրնան ունենալ»³:

«Հայ բանասիրաց առաջին գործքն ըլլալու է այսպիսի բնագիր մը գրտնել»⁴, — գրում է Տաշյանը:

Այդ ուղղությամբ կատարված պրպտումները մեզ հասցրել են որոշակի արդյունքի:

Երևանի Մատենադարանում Խիկարի բնագիրը պարունակող 40 ձեռագիր կա, որոնցից երկուսը 14-րդ դարի են՝ ձեռ. № 2961-ը 1321 թ. և № 5599-ը

¹ Բաղմավէպ, 1898, էջ 488—492:

² The story of Ahikar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic versions by F. C. Conybeare. J. Rendel Harris and Agnes Smlth Lewis, London, 1898.

³ Տ ա շ յ ա ն Ա., Մատենադարանի մանր ուսումնասիրութիւնք, Վիեննա, 1901, մասն երկրորդ, էջ 136:

⁴ Նույնը, էջ 140:

1347 թ. (երկու հարյուր տարով ավելի հին, քան Կոնիքիւրի օգտագործած բնագրերից ամենահինը):

Բայց ձեական հնությունը դեռ ոչինչ չի ասում, որովհետեւ կարող է լինել ժամանակով ավելի նոր ձեռագիր՝ ընդօրինակված հին ու լավագույն գրչությունից, որն ավելի է արժեք ներկայացնում, քան մի հին, անկանոն բնագիր:

Այդ երկու ձեռագիր օրինակներն էլ ոչ միայն սոսկ ժամանակագրորեն, այլև էապես ավելի հին են ու նախնական և ներկայացնում են մեծ արժեք ու հետաքրքրություն:

Ձեռագիր № 5599-ը նույնիսկ ավելի ակնառու և կարևոր տարրնթերցումներ է տալիս Կոնիքիւրի հրատարակած օրինակի հետ, քան թե Կոնիքիւրի օգտագործած ութ ձեռագրերը միմյանց և տպագրերի հետ: Այսպես, բերենք մի հատված.

Կոնիքիւրի բնագիրը

Յայնժամ մտի առ շաստուածսն բազում ընծայիւք, բորբոքեցի հուր առաջի շաստուածոցն, և արկի ղխունկս ի վերայ նորա և մատուցի ընծայս և զոհեցի զոհս, եզի ծոնք և աղաչեցի և այսպէս ասէի յաղաչելն իմում:

Ով տէրք իմ և շաստուածք. Բէլշիմ և Շիմիլ և Շամին, հրամայեցէք և տուք ինձ արու զաւակ, քանզի խիկար ահա կենդանի մեռանի (էջ 125):

ալք ձեռագրերի տարբերացվածները

գխունկս և անուշս

Շիմել և Շահմին

Ինչպես տեսնում ենք, այս հատվածում Կոնիքիւրի համեմատած ձեռագրերը գրեթե ոչ մի կարևոր տարրնթերցված չեն տվել: Բնագրում գործածված Շիմիլ և Շամին ձևերի փոխարեն Շիմել և Շահմին (այն էլ մի ձեռագիր): Մյուս գեպերում նախընտրելիի հետ համերաշխ են:

Բերենք նույն կտորը տպագրից.

«Յայնժամ մտի առ կուռքն բազում ընծայիւք, և վառեցի հուր և արկի խունկս անուշայհոտս ի վերայ նորա, մատուցի զընծայս և զոհեցի զոհս վասն ծննդեան. եւ՝ աղաչեցի ասելով. Ով տեարք իմ և շաստուածք իմ Բէլշիմ և Շահմիմ, հրամայեցէք և տուք ինձ արու զաւակ, քանզի ահա խիկարս կենդանի մեռանի»¹:

Այստեղ ևս տարբերությունը շատ աննշան է, հիմնականում լեզվական բնույթի, բարբառայնացված է, բայց Կոնիքիւրի բնագրի հետ ունի բոլորովին միևնույն ատաղձը, ոչ մի շեղում:

Բայց ահա № 5599 ձեռագիրը.

«Յայնժամ ես խիկար շինեցի բագինս մեծ, վառեցի հուր և արկի ի վերայ խունկս անուշահոտս և նուէրս, զոհեցի զոհս և մատուցի ընծայս և այսպէս ասէի յաղաչելն իմում. Ով տեարք իմ և աստուածք. Բէլշիմ և Միրշահմին, էշարիշէ և Իշեմիշահ եթէ համարեցէք ինձ արու որդի, զի մի անժտուանգ մնացից»²:

¹ Գիրք պատմութեան, որ կոչի Պղնձէ քաղաք և բանք խրատականք և օգտակարք խիկարայ իմաստնոյ... Պոլիս, 1792, էջ 90—91:

² Ձեռագիր № 5599, Թ. 222ա:

Տարբերությունը շատ է ակնհայտ: Այս օրինակի մեջ ինքը Խիկարը բազին է շինում: Դիմում է աստվածներին («աստուած» և ոչ թե «չաստուած» ձևով), թվում է շորս աստվածների անուններ զուգակրով. Բելլիմ և Միրշահմին» էշարիշէ և Իշեմիշահ: Իսկ մյուս բնագրերում կամ երկուս են կամ երեք և միայն Բելլիմն է ընդհանուր: Վերջապես կա արտահայտչական ձևերի ու միջոցների նկատելի տարբերություն: Մեր օրինակը ավելի մաքուր է և գրաբարյան, ավելի սեղմ: Այսպես, Կոնիբիրի «տուք ինձ արու զաւակ, քանզի Խիկար ահա կենդանի մեռանի»-ի դիմաց մեր օրինակը տալիս է «եթէ համարեցէք ինձ արու որդի, զի մի անժառանգ մնացից» կամ «արկի զխունկս ի վերայ նորա»-ի դիմաց «արկի ի վերայ խունկս անուշայհոտս և նուէրս» և այլն:

Այսքան տարազատումը մի փոքր հաստիքի մեջ ինքնին շատ բան է ասում:

Շեղումները զգալի են ոչ միայն մուտքի և պատմողական մասերի, այլև բուն խրատների մեջ: Բերենք մի օրինակ Կոնիբիրից (A), տպագիր խմբերից (B, B₁) և № 5599 ձեռագրից (C):

A

Որդեակ, եթէ բարձր են շեմք տան քո, և քնկերն քո հիւանդանայ, մի ասեր թէ զի՞նչ տանիմ նմա, այլ երթ ոտիւք և տես աշաք, զի լաւ է նմա, քան զհազար քանքարս ոսկոյ և արծաթոյ (132):

B B₁

Որդեակ, եթէ քնկերն քո հիւանդ է, մի ասեր ի մտի քում (B₁ ի միտք), թէ տանձ կամ խնձոր գտանեմ (B₁ գտնում) և աղաք երթամ ի տես, այլ երթ ոտիւք և տես աշօք, զի զհիւանդն դատարկ տեսանել շատ լաւ է, քան զբազում միրգս տանել (B₁ քան զբազում կամակս ուտելոյ):

C

Որդեակ, թէ քնկերն քո հիւանդանայ մի ասեր թէ զինչ տարայց նմայ, այլ երթ ոտիւք և տես աշօք և քանս քաղցունս ասայ նմայ, զի լօ (լաւ) է, քանի թէ Ծ քանքար ոսկոյ տարցես նմայ:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր C օրինակը արմատապես տարբերվում է մյուս երկու օրինակներից: Այստեղ հիմնական միտքն այն է, որ հիվանդի համար այցելությունն ու քաղցր խոսքն ավելի են, քան հիստուն քանքար ոսկին, իսկ ըստ մյուս բնագրերի՝ հիվանդին դատարկ տեսնելն ավելի լավ է, քան լիքը ձեռքով: Բացի այդ, խրատն ավելի գրաբարյան է, զերծ ավելորդություններից, որոնք մյուս բնագրերում հավանաբար նորամույժ են:

Բերենք ևս մի երկու զուգահեռ Կոնիբիրի և մեր բնագրի միջև:

1. Որդեակ, ճճլեա և մաշեա զշաթն ի սրտէ քումէ և բարի լինի քեզ յաստուծոյ և ի մարդկանէ և ըռզակիս կամաւքն աստուծոյ (էջ 131):

2. Որդեակ, թէ բարձր են շեմք յերկինսն իբրև կանգուն է, յորժամ մտանիցես խոնարհեցո զգլուխ քո (էջ 131):

Որդեակ, ծնջեայ զշարութիւն ի սրտէ քումէ և զոխս [և] զխոովութիւն հան ի սրտէ, զի սերմն շար է և շար ծնանի (թ. 239բ):

Որդեակ, եթէ բարձր են շեմք տան քո իբրև կանկունս է, յորժամ մտանես խոնարհեց[ո] զգլուխ քո և ապայ մտանիցես, եթէ չհանդիպեսցի ցածագոյն և դիպեսցի ընդ երես քո (թ. 223բ):

¹ Ձեռագիր № 5599, Թ. 224ա:

3. Որդեակ, ցածոյ զաշ քո և կակղացոյ
զբարբառ բերանոյ քո և նայեա ընդ ակամբ
քո, զի մի երեսցիս մարդկան անըզգամ, զի
եթէ աղաղակաւ տաճար շինէր՝ էշն ամէն
աւրն է զարբաս շինէր և շարտախ (թ. 133):

Որդեակ, ցածոյ զաշս քո և կակղացոյ
զբարբառ քո և նայեա ընդ ակամբ և մի երե-
ւացիս մարդկան անըսգամ, զի թէ աղաղա-
կաւ տաճար շինուէր՝ էշն աւուրն է ապարան
շինէր և եթէ ի սաստիկ զօրութենէ և ի խիստ
(...) եղինք վարէին ապայ լուծ և արօք ոչ
պակասէր ի պարանոց... ուղտուց (էջ 223բ):

Կարելի է երկար շարունակել: Սակայն այս օրինակներից էլ երևում է, թե որքան ավելի ավարտուն, ամբողջական, նորարանությունից զերծ և բիշ է աղավաղ այս քնագիրը Կոնիքի օրինակի նկատմամբ:

Մյուս կողմից, տալով այդպիսի լավագույն, նախնականին մոտ ընթերցվածներ, այս բնագիրը ևս զերծ չէ թերի և աղավաղ լինելուց: Գրչությունից երևում է, որ ձեռագրի գաղափարողն այնքան էլ գրագետ չէ: Բացի դրանից, դժբախտաբար ձեռագիրը լավ չի պահպանված և բնագրի թղթի եզրերը մաշված են, որից շատ բան անընթեռնելի է և դժվար է վերականգնվում:

Բայց այդ թերին գալիս են լրացնելու Հայաստանի Պետական Մատենադարանի մյուս 40 ձեռագիր օրինակները, որոնք իրենց բնագրական հանգամանքներով, ալլընթերցումներով, պատումների ալլազանությամբ շատ են աչքի բնկնում և ներկայացնում մի հարուստ և բազմերանգ պատկեր:

Անհրաժեշտ և հետաքրքիր կլինեք ցույց տալ նախընտրելի բնագրի, Կոնիքի օրինակի, տպագրերի, ինչպես նաև բազմաթիվ մինչ այժմ անհայտ և ուշադրությունից հեռու մնացած ձեռագրերի առնչությունը, որը շատ բան կտար հնագույնը վերականգնելու կամ վերակազմելու գործում. բայց դա հնարավոր է, երբ հրատարակվի «Խրատք և իմաստութիւն Խիկարայ» համեմատական բնագիրը¹:

Այժմ մենք կաշխատենք շոշափել մի հարց.

Տաշյանը, նկատի ունենալով ասորական, սլավոնական և հայկական խմբագրությունները, գրում է. «Երբ խնդիր քլլա, թե որն է արդյոք արդի խմբագրությանց հնագույնն, որ ուղղակի թարգմանած ու խմբագրված քլլա նախնական երրայեքենին վրայեն՝ հաշվի առնելու ենք միայն ասորականն ու հիշյալ հունականը (սլավոնական թարգմանությամբ ներկայացվող հունականը և ոչ թե Պլանուդեսի կողմից Եզովպոսի վրա վերապատմված հատվածը — Ա. Մ.), վասնզի հայերենը թեև անկախ օրինակ մը կներկայացնե, համեմայն դեպս թարգմանություն է հավանորեն կորսված ասորի օրինակի մը: Սակայն այս խնդիրն առայժմ որոշել չենք կրնար, թեև ավելի հակամետ ենք ասորականը հնագույն կարծելու»²:

«Ապագային թողուլ կստիպինք նույնիսկ այն էական խնդիրը, թե ինչ բնագրե թարգմանված է նախնական հայերենը»³:

Ելնելով մեր նոր օրինակի ընձեռած հնարավորություններից՝ կփորձենք որոշել հենց այդ երկու խնդիրները:

Հայ բնագիրն ասորական թարգմանություն է: Այդ թույլ են տալիս ասել այն բացահայտ առնչություններն ու նմանությունները, որ գոյություն ունեն

¹ Այդ աշխատանքը կատարվում է և շուտով կհասնի իր ավարտին:

² Տ ա շ յ ա ն, Մատենադարանի մանր ուսումնասիրությունը, Բ, Վիեննա, 1901, էջ 109—110:

³ Նույնը, էջ 136:

բանասիրութեանը հայտնի ասորական բնագրի և նոր օրինակի մեջ: Բերենք մի բանի զուգահեռներ: Հենց թեկուզ երկու բնագրերի սկիզբը.

Ասորականը

Սարխաղոմի որդի Սենեքերիմի՝ արքայի Ասորեստանի և Նինվեի, 20-րդ տարում եւ Ախիկարս արքայական դպրապետ էի:

Եվ երբ ես տղա էի, ինձ ասվեց, որ քեզ որդի չի լինելու:

Եվ հարստութեանը, որ ես տիրում էի, անպատմելի էր:

60 կին առա, 60 ապարանք շինեցի, և ես շունեցա որդի:

Այդ ժամանակ ես կառուցեցի մի մեծ բազին ամբողջովին փայտից և վառեցի հուր և դրեցի թարմ միս նրա վրա և այսպես ասեցի (էջ 58—59):

Առնչութիւնը քաջահայտ է: Հայկական բնագրի մեջ չկա այն հիշատակութիւնը, որ Սարխաղոմի որդի Սենեքերիմի քսաներորդ տարում է խիկարը եղել Սենեքերիմի քարտուղարը: Բայց դա բնական է, կարող է անտեսվել որպէս հայերենին որևէ բան չտվող մանրամասնութիւն, թերևս տեղայնացման միտումով, սոսկ Սենեքերիմ՝ հիշեցնելով Սենեքերիմ Արծրունուն, ինչպես նույն առնմանութեամբ Արծուաց դաշտը դարձել է Արծրունեաց դաշտ, իսկ հունարենում Սենեքերիմը փոխարկվել է Նեկտանեբոսի, որը հույներին հայտնի անուն է Ալեքսանդրի վարքից և ավելի ընտանի:

Իսկ մնացած ամբողջ շարունակութեան մեջ համապատասխանութիւնը կատարյալ է:

Այն որ տղա ժամանակ է խիկարին հայտնվում, թե նրան որդի չպետք է լինի, առկա է միայն հայկական և ասորական բնագրերում (նկատի ունենք հայ նախընտրելի ձեռագիրը), սակայն հայկական մյուս օրինակները, ինչպէս նաև Կոնիքիւրի կազմած օրինակն այդ մասին ոչինչ չեն ասում: Իսկ սլավոնական բնագիրը նշում է, որ նրան ասված էր, թե որդի չի լինելու, բայց ե՞րբ՝ չկա: Այն, երկու բնագրերի բառացի համընկնող մասերը, որ խիկարը բազին է շինում, կրակ է վառում, զոհ է մատուցում և նոր է դիմում աստվածներին նույնպէս չկան հայկական ընդօրինակութիւններում, բացի մեր նախընտրելից:

Նմանութիւնները ակնբախ են նաև խրատների բաժնում: Առանձնապէս ուշադրութեան է արժանի դրանց հաջորդականութիւնը: Հայկական հնագույն բնագրին ավելի մոտ է ասորականին, Կոնիքիւրի բնագիրը գրավում է միջին տեղը, իսկ տալագրերը շատ են հեռու: Այսպէս, զուգահեռաբար բերենք միայն մեր նախընտրելի օրինակի և ասորականի առաջին յոթ խրատները.

Հայկականը

1. Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքայի, մեռոյ և թագոյ զնա ի սրտի ջուտ և մի մոռասցիս և կամ ի վեր հանլիցես: Գուցէ հանդիպեցէ ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանդ:

Հայկականը

Յամա Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանի եւ խիկար դպրապետ էի նմայ:

Մինչդեռ ես տղայ էի՝ հրաման եղև ինձ, թէ որդի քեզ չէ հրամայած յաստուծոյ լինելոյ:

Եւ մեծութիւն յոյժ ըստացեալ էր իմ:

Կ կին առի և Կ ապարան շինեցի և Կ ամաց եղէ և ոչ եղև ինձ որդի ի նոցանէ:

Յաջնժամ ես խիկար շինեցի բազինս մեծ, վառեցի հուր և արկի ի վերայ խոնկա անուշայտոս և նուէրս, զոհեցի զոհս և մատուցի ընծայս և այսպէս ասէի... (թ. 222ա):

Ասորականը

1. Որդեակ, եթե լսես բան ինչ թող այն մեռնի քո սրտում և մի հայտնիր ոչ որի, ապա թե ոչ այն կդառնա տաք ածուխ քո բերանում և կայրի և դու անեծք կդնես քո հոգում և կբարկացնես աստծուն:

2. Որդեակ, դամենայն զոր ինչ առնիցես և զոր ինչ տեսանիցես մի ումեր ասասցես¹։

3. Որդեակ, զկապ կնքեալ մի արձակեացես և զարձակեալն մի կապեսցես²։

4. Որդեակ, եթէ հայեսցիս և տեսանիցես գեղեցկացեալս և ծառուրեալս, սանդրեալս և պաճուճեալս մի ցանկանայցէս ի սրտի քում, զի թէ դամենայն ինչս և զգանձս քո վատնեացես և օելի (աւելի) ի նմանէ ինչ ոչ գտանիցես, բայց միայն զմեղս և զանօրէնութիւնս շահեսցիս և սլատիժս սաստիկս յաստուծոյ և ի մարդկանէ³։

5. Որդեակ, մի լինիր շտապկոտ իբրեւ զնշենի փութոտ որ յառաջն ծաղկէ և յետոյն [հ]ասանի պտուղ նորայ, այլ լեր որպէս թթենի, որ յետոյ ծաղկէ և յառաջ ուտի պտուղ նորայ։ Այլ եղիցիս դու հեզ և հանդարտ ի զործս գնացից քոց և բարի լիցի քեզ⁴։

6. Որդեակ, ցածոյ զաշս քո և կակղացոյ զբարբառ քո և նայեա ընդ ակամբ և մի երեսեսցիս մարդկան անըսգամ, զի թէ աղաղակաւ տաճար շինուէր էշն աւուրն է ապարան շինէր և եթէ ի սաստիկ զօրութենէ և ի խիստ... եղինք վարէին, ապայ լուծ և արօր ոչ պակասէր ի պարանոց... ուղտուց⁵։

7. Որդեակ, լաւ է ընդ իմաստնոյ քարինս կրել, ցան ընդ յիմարի և անըսգամի խմել զինի⁶։

8. Որդեակ, հեղցես զգինի յարդարոց և մի ըմբեսցես զնայ ընդ անօրէնս և ընդ ան(զգ)ամս զի մի իբրեւ զնոսայ անըսգամ և անմիտ կոչեսցես (222բ—223ա)⁷։

Ինչպես տեսնում ենք, հաջորդականութիւնը նույնն է։ Միայն միջարկված է ասորերենում 5-րդ խրատը, որը հայերենում ևս կա, բայց հեռու է ընկած։

Ուշագրավ է ոչ միայն այդ, այլև խրատների մեծ նմանութիւնը, որ ակերբախ է մեր նախընտրելիի և ասորական բնագրի մեջ։

Կոնիքիբի մոտ այս շարքից բացակայում է. «Որդեակ, ցածոյ զաշս քո...» խրատը, որն ընկած է շատ հեռու և բոլորովին այլ տեսք ունի։

«Որդեակ, ցածոյ զաշ քո և կակղացոյ զբարբառ բերանոյ քո և նայեա ընդ ակամբ քո, զի մի երեսեսցիս մարդկան անըզգամ. զի եթէ աղաղակաւ տաճար շինէր, էշն՝ ամէն աւր է դարբաս շինէր և շարտախ»⁸։

Այստեղ ոչ միայն գոհակացած է լեզուն և հեռու գրաբարից, այլև խրատը թերի է։ Բացակայում է ուղտի մասին եղած հատվածը։ Տպագրերի մեջ ինչ-որ

2. Որդեակ, մի ասա, ինչ որ լսել ես և մի հայտնիր, ինչ որ տեսել ես։

3. Որդեակ, կնքված կապը մի արձակիր և արձակվածը մի կապիր։

4. Որդեակ, մի բարձրացրու աշքերդ և նայիր կնոջ՝ զուգված և շաքաված և մի տենչա նրան քո սրտում, որովհետև, եթե դու նրան տաս ինչ որ կա քո ձեռքում (քո ամբողջ ունեցածը) դու ոչինչ ավելի չես շահի նրանից, բայց միայն ծանր մեղք տատժո առաջ։

5. Որդեակ, հարեանի կնոջ հետ մի շնացիր, որպեսզի ուրիշներն էլ քո կնոջ հետ շշնանան։

6. Որդեակ, մի լինիր փութկոտ ինչպես նշենի, որ առաջ է ծաղկում, բայց հետո է ուտվում նրա պտուղը, բայց եղիր հանդարտ և հեզ, ինչպես թթենի որ հետո է ծաղկում, բայց որի պտուղը առաջ է ուտվում։

7. Որդեակ, խոնարհիր աշքերդ և մեղմացրու ձայնդ և նայիր հոնքերի տակով, որովհետև եթե բարձր ձայնով տոճ կառուցվեր՝ էշն օրեկան երկու տուն կկառուցեր և եթե սոսկ ուժով արօրը վարվեր՝ չէր իշնի լուծը ուղտի պարանոցից։

8. Որդեակ, լավ է իմաստունի հետ քար կրել, քան հիմարի հետ խմել գինի։

9. Որդեակ, լավ է թափես գինին արդարների գերեզմանին, քան թե խմես այն չար մարդկանց հետ (էջ 60—61)։

¹ Կոնիքիբի բնագրում «Եւ զոր տեսանես մի ասել և զոր լսես մի յայտնել»։

² The story... էջ 133։

մի հետք է մնացել «թէ ի սաստիկ զօրութենէ եղին վարի լուծն նա [լուծն]՝ ի պարանոցէն ոչ ելանէր»²:

Տաշյանը նկատում է, որ լուծն «անհնար» ընթերցումի փոխարեն պետք է լիներ ուղտու բառը ասորականին համապատասխան:

Մեր նախընտրելի բնագրով այդ ենթադրությունը ճշտվում է (տե՛ս վերը բերված համեմատությունը): Այդպիսի ընթերցում տալիս են և ուրիշ շատ ձեռագիր օրինակներ (որոնք անհայտ են եղել Տաշյանին), որոնց մեջ, սակայն, խրատը երկատված է, իսկ ասորականում և մեր նախընտրելի բնագրում՝ միասնական: Երկու հատվածները տրամաբանորեն միևնույն միտքն են արտահայտում և միասնական պետք է լինեին նախնականի մեջ:

Ութերորդ խրատը՝ «Որդեակ, հեղցես զգինի յարդարոց և մի ըմբեսցես զնայ ընդ անօրէնս և ընդ անլզգլամս...» մյուս հայ օրինակներում, ինչպես նաև Կոնիքիւրի բնագրում հնչում է այլ կերպ. «Որդեակ, հեղցես զգինի քո և մի ըմպել ընդ անըզգամս և ընդ անաւրէնս...»:

Այստեղ կա իմաստային նրբերանգ: Ըստ երկրորդ տարբերակի արտահայտվում է այն միտքը, թե ավելի լավ է թափել գինին, քան թե խմել անզգամների և անօրենների հետ, իսկ ըստ մեր օրինակի՝ ավելի լավ է թափել գինին արդարների վրա քան թե խմել անզգամների հետ:

Արդարներ ասելով պետք է հասկանալ մեռած մարդկանց, որոնց շիրիմներին ըստ վաղեմի հեթանոսական սովորության, գինի էին ձոնում: Այդ ծիսական ավանդույթը հարատևում է այսօր: Մեռածի գերեզմանին, կամ հոգեհացը ուտելիս թափում են գինու առաջին բաժակը ի պատիվ նրա: Այսպիսով, եթե երկրորդ տարբերակը ասորական և հայկական բնագրերի առնչությունը թողնում է չլուծված, ապա մեր օրինակը բնագիրն անմիջական կախման մեջ է դնում ասորականի հետ, ուր որոշակի ասված է. «Որդեակ, լավ է թափես գինին արդարների գերեզմանին, քան թե խմես այն շար մարդկանց հետ»:

Յոթերորդ խրատը հուշում է. «Որդեակ, լաւ է ընդ իմաստնոյ քարինս կրել, քան ընդ չիմարի և անըսգամի խմել գինի»: Այդպես է և Կոնիքիւրի բնագրում, բայց տպագրերը տալիս են այլ ընթերցված. «Որդեակ, լաւ է իմաստուն մարդոյն հետ քար կրելն, քան զանգետին հետ ուտել և խմելն»:

Ասորական բնագրում խրատը բառ առ բառ համընկնում է հնագույնին: Երկու տեղն էլ ոչ թե ուտել և ըմպել, այլ խմել գինի: Այսպիսով, որքան գնում ենք դեպի նախնականը, այնքան համապատասխանությունները ավելի են հայկականի և ասորականի միջև:

Նկատելի է և մի ուրիշ հանգամանք: Շատ դեպքերում տպագրերը պահպանում են ավելի ճիշտ ընթերցված, քան թեկուզ Կոնիքիւրի բնագիրը, ուստի բնագրական առնչությունների հարցը քննելիս դրանք ևս արժանի են ուշադրության: Այսպես.

«Որդեակ, լօ(լաւ) է կոյր աշօք, քան կոյր մտօք, զի կուրն արագ ուսանի գերթեկեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զղորդ ճանապարհ[ը] և երթայ

¹ Այս տարբերակը մեր ձեռքի տակ եղած տպագրերում չկա, վերցված է Տաշյանից, տե՛ս Մանր ուսումնասիրությունը, Վիեննա, 1901, էջ 117:

² Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք... Պոլիս, 1792, էջ 101:

ընդ կամայկորն»¹։ Կոնիքիրի բնագիրը վերջում շեղվում է. ոչ թե «Խրթայ ընդ կամայկորն», այլ «ըստ կամս իւր», որն իմաստ չունի, իսկ հնագույնի ընթերցվածը և՛ ճիշտ է և՛ համընկնում է ասորականին։ Տպագրերը պահպանել են ճիշտ ձևը։

Այնուհետև, մեր հնագույնում առկա «Որդեակ, ի պարտեղ թագաւորաց մի մտանէր և [ընդ] կնոջ դատաւորաց մի խօսիս»² խրատը բացակայում է Կոնիքիրի մոտ, բայց պահպանվել է տպագրերում հետևյալ տեսքով. «Որդեակ, ի յապարանս թագաւորաց մի մտաներ և ընդ կնոջ դատաւորի մի խօսիր»³։ Այս խրատի թարգմանական շրջանից դալը աներկբայ է, որովհետև կա և ասորական բնագրում՝ «Որդեակ, իշխանների պարտեղները մի մտիր և մի մերձեցիր իշխանների դատրերին»⁴։ Ճիշտ է, խրատը կա տպագրերում, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս հնագույնը ավելի մոտ է ասորականին և ենթադրվում է նրանից սերված։

Բերենք այլ կարգի մի բնորոշ օրինակ։

Կոնիքիրի բնագրում պատժիչ խրատներից մեկն այսպես է. «Ոչիլ հացի եկեր զմարմին թագաւորի, բայց ինքն ումեք ոչ էր աւգուտ և ոչ պիտանի, այլ անպէտ և վատ»⁵։

Ուղղակի հասկանալի չէ։

Սլավոնական բնագիրն այդպիսի խրատ չունի, իսկ ասորերենում գտնում ենք հազիվ հիշեցնող մի բան. «Որպէս ուտիճ ցորենոյ որ ուտէ զշտեմարանս թագաւորաց...» և այլն։

Այս երկու խրատների մեջ ինչ-որ նմանութիւն կա, բայց որևէ առնչութիւն չի կարելի գտնել։ Հայերենում հացի ոչիլը ուտում է թագավորի մարմինը, որը ոչինչ չստող անմիտ բան է, իսկ ասորերենում ցորենի ուտիճը փշացնում է թագավորի շտեմարանները։

Կոնիքիրի բնագիր օրինակի աղավաղումն այնքան մեծ է, որ որևէ հիմք չի տալիս ենթադրելու, թե հայերենը գալիս է ասորական աղբյուրից, սակայն նույն խրատը մեր հնագույն բնագրերից մեկում, որը Մատենադարանում Խիկարի ամենահին օրինակն է (ձեռագիր № 2961, 1321 թվականի գրչութիւն) հնչում է այլ կերպ։

«Որդեակ, եղեր ինձ որպէս ոչիլ հացի, որ եկեր զըշտեմարանս թագաւորաց և ինքն տմէք ոչ է օգուտ և պիտանի»⁶։

Այստեղ արդեն երևան է գալիս բնագրի լիակատար առնչութիւնը ասորականի հետ։ Դա միաժամանակ մի արտահայտիչ օրինակ է, թե որքան կարող է աղավաղվել բնագիրն անցնելով գրչութիւնից գրչութիւն։

Այսպիսով, բոլոր այն դեպքերում, երբ ենթադրվում է ճիշտ ընթերցված, լինի դա մեր հնագույնի, որևէ ձեռագիր օրինակի, Կոնիքիրի բնագրի թե տպագրերի մեջ, գրեթե անսլայմանորեն համապատասխան է ասորականի հետ։

Բանասիրորեն հետաքրքիր և խոստուն փաստ է և հետևյալ հանգամանքը։

¹ Ձեռագիր, № 5599, Թ. 225ա։

² Նույնը, Թ. 225բ։

³ Դիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձն քաղաք և բանք խրատականք եւ օգտակարք Խիկարայ իմաստնայ, Պոլիս, 1792, էջ 95։

⁴ The story... էջ 65։

⁵ Նույնը, էջ 158։

⁶ Ձեռագիր, № 2961, Թ. 53ա։

Հայկական բնագրերի մեջ հիշված անուններն ամենից ավելի համընկնում են ասորականին: Նախընտրելի օրինակի մեջ այդ ավելի է ակնբախ:

Ասորական	Հայկական	Սլավոնական
Ախիկար	Խիկար	Ակյուրոս
Նադան	Նադան	Անադան
Սենեքերիբ	Սենեքերիմ	Սինակրիբ
Աշփեզանի	Աբեստան	Չիֆ
Նարուսեմաք	Աբուսամաք	Չիֆ
Աբիկամ	Աբիկամ	Օբիկամ
Մանգիփար	Սենիքար	Չիֆ

Հարիսը բերելով Ախիկարի հայկական հորջորջումը նկատում է, որ այն «բացարձակապես չի համաձայնվում նշված որևէ ձևի ոչ էլ հայկական Տով-րիթում տառադարձված *Αχιχαρος* -ի հետ»¹: Բայց դա ուղղակի ասորական Ախիկար ձևն է և ձայնավորի անկումով: Սլավոնականը ստացել է հունական տեսք:

Նադան, Սենեքերիմ և Աբիկամ անունները երեք բնագրերում էլ գրեթե նույնն են, բայց տառադարձությամբ ասորերենին ավելի մոտ է հայերենը, չնայած դա հաստատուն կռիվան չի կարող լինել, քանի որ սլավոնականը միջ-նորդված բնագիր է:

Խիկարի կնոջ՝ Աբեստան և դահնապետի՝ Աբուսամաք անունները հիշատակվում են միայն հայկական և ասորական բնագրերում, սլավոնականը չունի: Նկատելի է, որ Նարուսեմաք ասորական հորջորջումը և Աբուսամաք հայկականը, երկուսն էլ աղավաղված են և պետք է որ միավորվեն Նարուսեմաք ձևի մեջ, որը ասորական կազմություն ունի և հավանաբար նախնականում այդպես է եղել²:

Վերջինը մահապարտ ծառայի անունն է, որին գլխատում են Խիկարի փոխարեն: Այդ անվան հիշատակությունը կա միայն հայկական և ասորական բնագրերում: Սլավոնականը չունի, ինչպես նաև՝ արաբականը: Հարիսը այդ անվան մասին գրում է. «Անվան նշանակությունը պարզ չէ և ոչ էլ հավանական, որ նախնականից է»³: Տաշյանը նկատում է, որ այդ ծառայի հայկական և ասորական հորջորջումները «բավական տարբեր են» և համաձայնվում է Հարիսի հետ՝ «Նոնդրական է ասոր նախնականին մեջ գտնվելը»⁴:

Թե եղել է նախնական բնագրի մեջ, առայժմ դա մեզ չի զբաղեցնում, բայց միայն հայկական և ասորական օրինակներում հիշատակված այդ անունը գալիս է միևնույն աղբյուրից: Ասորականը Մանգիփար է, իսկ հայկականը Սենիքար (ըստ մինչև այժմ հայտնի հայկական օրինակների): Այստեղ իհարկե քիչ է զգալի առնչությունը, և Տաշյանը իրավացի է ասելու, որ այդ անունները բավական տարբեր են: Բայց մեր ձեռագիրը տալիս է մի այլ ընթերցված՝ Սեփար (մի ուրիշ ձեռագիր՝ Սենեփար): Սա արդեն անմիջական կապ

¹ The story... էջ XXVII:

² The story... էջ XXXVI:

³ Նույնը, էջ, XXXVI:

⁴ Տ ա շ յ ա ն, Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, Բ, Վիեննա, 1901, էջ 41:

ունի Մանգիփարի հետ: Ման-ը դեն է նետվել և մնացել է Սեփար կամ Սիփար: Զ.-ն հեշտությամբ ա կարող է հնչել հենց թեկուզ ասորերենում, կամ հայերենում է տառադարձվել ա:

Մանգիփարը Սեփար է դարձել հավանաբար պարսկերեն Սըփար կամ Սեփար բառի ազդեցությամբ, որ նշանակում է Վահան: Հիրավի Մանգիփարը փրկության վահան է դառնում խիկարի համար: Այս բացատրությունը իհարկե պայմանական է: Սակայն ինչ էլ որ լինի ման նախամասնիկի անկումով այդ երկու անունների առնչությունը որոշակի է:

Կարելի է դեռ շատ այդպիսի զուգահեռներ բերել հայկական և ասորական օրինակներից, ինչպես խրատների այնպես էլ եզրայտական արկածների բաժնում, բայց մեզ թվում է, այսքանն էլ բավական է համոզվելու հայ բնագրի ասորական թարգմանություն լինելու մեջ:

Սակայն հայկական թարգմանությունը համեմայն դեպս տարբեր է գույություն ունեցող ասորական օրինակից:

Ասորական, ինչպես և սլավոնական բնագրերը ավելի են քրիստոնեացված: Խմբագրվել են, կամ ուղղակի մի կողմ են նետվել հեթանոսական-դիցարանական մասերը, իսկ հայկականը շատ բան պահպանել է անաղարտ, չնայած որոշ ձեռագրերում միևնույն միտումը անխուսափելի հետք է թողել:

Մենք վերևում մի այլ կապակցությամբ ցույց տվեցինք, թե ինչպես են սկսվում ասորական և հայկական բնագրերը: Խիկարն ունի վաթսուն կին, մեծ հարստություն, բայց շունի երեխա: Նա կառուցում է մի բազին և աղոթում: Մինչև այստեղ նմանությունը շատ մեծ է և անվիճելի, բայց այստեղից բնագրերը շեղվում են: Ասորական բնագրում խիկարը դիմում է քրիստոնեացած միակ աստծուն. «Օ, տէր իմ աստված...» իսկ հայկական բնագրում՝ հեթանոսական աստվածներին. «Ով տէրք իմ և շատուածք. Բելշիմ և Շիմիլ և Շամին, հրամայեցէք և տուք ինձ արու զաւակ, քանզի խիկար ահա կենդանի մեռանի»¹: Հատկանշական է, որ այստեղ մեր նախնւորելի համարված № 5599 ձեռագիրը ավելի հեռուն է գնում. «Ով տեարք իմ և աստուածք. Բէլշիմ և Միրշահմին, էշարիշէ և Իշեմիշահ եթէ համարեցէք ինձ արու որդի, զի մի անժառանգ մնացից»²: Ուրեմն այն բնագիրը, որն ավելի շատ էր զուգահեռներ տալիս ասորական բնագրի հետ, այս դեպքում շեղվում է ավելի ուժեղ քան մյուսները:

Շարունակենք: Երբ Սենեքերիմ թագավորը առաջարկում է խիկարի որդուն՝ Նաթանին լուծելու փարավոնի առաջադրած հանելուկները, Նաթանը սարսափած պատասխանում է. «Զայդ իրս դիքն ոչ կարեն վճարել իսկ ի մարդէ ո՞չ իցէ կարող վճարել»³:

Երբ խիկարն իր իմաստությամբ փախում է փարավոնի մոտ՝ նա ոգևորված բացականչում է. «Յոս յաուրս աւրհնեալ եղիցի, զի տեսի զխիկար կենդանի առաջի դից իմոց»⁴:

Փարավոնը հարց է տալիս. «Ասա ինձ զճշմարիտն՝ Սենաքարիմ արքայն ում նման է»:

¹ The story... էջ 145:

² Ձեռագիր № 5599, Թ. 222ա:

³ Նույնը, Թ. 230ա:

⁴ Ձեռագիր, № 3526, Թ. 220բ:

Խիկարը պատասխանում է. «Սենաքարիմ արքայն նման է Բելշիմի և նախարարքն նորա՝ փայլատակացն»¹։

Խիկարը բռնել է տալիս մի աքիս և ժողովրդի առաջ ծեծում։ Մարդիկ գնում բողոքում են իրենց փարավոնին, թե «Խիկար զդիսն մեր անարգ է և զաքիսն տանջ է»²։

Հեթանոսական-դիցաբանական հետքեր կան նույնիսկ խրատների մեջ, որոնք շատ ավելի փոփոխությունների են ենթարկվել, և դժվար էր պահպանել նրանց դիցաբանական նախնական տեսքը։

«Որդեակ, զերեսս դիցն և զարքունեացն ցուցի քեզ և մեծ փառաց հասուցի և դու ի փառաց ընկնցեր դիս» — կարդում ենք ձեռագիր № 2961 հնագույն օրինակի մեջ³։

Պարզ է, որ այս բոլորը հետամուտ չեն, այլ եղել են նախնական բնագրի մեջ։

Երկի դիցաբանական բնույթն, ուրեմն, հայ բնագրում մնացել է առավել կամ նվազ չափով անաղարտ։

Ասորական բնագրում մեր բերած օրինակներից և ոչ մեկը չի պահպանվել։ Ժամանակն ու բրիստոնեական մտայնությունը շանասիրաբար սրբել, մաքրել են դիցաբանական շրջանից եկող ամեն մի հիշողություն, մնացել են սակայն իրենց մատնող որոշ տեղեր։

«Որդեակ, — կարդում ենք ասորական բնագրում, — զերեսս արքային ցուցի քեզ և մեծ փառաց հասուցի և դու շար կամեցար դիս»⁴։

Ինչպես տեսնում ենք դա միևնույն խրատն է, որ բերվեց վերևում, միայն հանված են «զերեսս դիցն» բառերը։

Փարավոնի այն հարցին, թե իմ նման է Սենեքերիմ արքան, Խիկարը պատասխանում է ինչ-որ երկու բառով, որոնք ջնջված են ասորական բնագրում, բայց կարելի է վերականգնել արաբերենով, ուր ասված է. «Տէրն իմ է աստվածն երկնից», իսկ Բելշիմ նշանակում է երկնքի տեր, ինչպես հայերենում էր։

Այսպիսով, երկու օրինակներն էլ, ճիշտ է աղավաղ, բայց այս կամ այն չափով որոշ հետքեր պահել են և զալիս են հաստատելու հայոց ընթերցվածների նախնական և հավաստի բնույթը։

Այդ միաժամանակ մեզ հուշում է, որ ոչ թե հայերենն է շեղվել ասորական բնագրից, այլ ասորերենը՝ ենթարկվելով հետագա խմբագրության⁵։

Հին հեթանոսական, դիցաբանական հետքերը ջնջված են նաև սլավոներենի միջոցով մեզ հասած հունական բնագրից։

Մանրամասներում հայկական և ասորական օրինակների մեջ ուրիշ տար-

¹ The story... էջ 152։

² Նույնը, էջ 153։

³ Ձեռագիր, № 2961, ք. 53ր։

⁴ The story... էջ 82։

⁵ Այդ առումով շատ բնորոշ է ասորերենում պահպանված մի խրատը (բերում ենք անգլերեն թարգմանությամբ) «My son, if thou shalt find a find before an idol, offer the idol its share of it», որը զերծ է մնացել խմբագրումից։ Հարիսը այդ, բնագրի մեջ անսովոր համարելով, ծանոթագրում է. «This sentence cannot be of Christian or Moslem origin». The story... էջ 66։

բերություններ՝ ևս կան, բայց դրանց մեծ մասը, գրեթե բոլորը, գրչագրական խմբագրությունների հետևանք են և չեն գալիս թարգմանական շրջանից:

Եթե որևէ մանրուք, պատմողական մասից կամ խրատներից, մեր նախնաքրեկի մեջ, Կոնիբիրի բնագրում և տպագրելում պակասում է՝ կարելի է լրացնել այլ հայերեն ձեռագիր օրինակներով: Այսպես, ասորական և սլավոնական բնագրերում ասված է, թե Նաթանը նամակ է գրում երկու թագավորների՝ պարսից և եգիպտացոց: Այդ բացակայում է ծանոթ օրինակներից, բայց կա մեր № 5599 ձեռագրի բնագրում: Երբ Խիկարին առաջարկում են ավազից պարան մանել, նա խնդրում է, որ այդպիսի մի օրինակ ցույց տան, որպեսզի ինքը հաստ կամ բարակ շմանի: Բառացիորեն նույնը տես № 2004 կամ 1495 ձեռագրերում, կամ փարավոնի կողմից երեք տարվա հարկ պահանջելու հիշատակությունը և այլն: Այնպես որ բոլորը կարելի է վերականգնել, բացառությամբ, իհարկե, այն տեղերից, որոնք ասորական բնագրում հետամուտ հավելումներ են, այսինքն, հավելումներ, որոնք կատարվել են հայերեն թարգմանությունից հետո:

Ուրեմն հիմնական տարբերությունը մնում է հեթանոսական ֆոնը, որն այնպես բացորոշ է հայերենում և որը ջնջված կամ աղարտված է բուն ասորերենի մեջ: Սակայն դրանից, իհարկե, հայկական թարգմանության այլ աղբյուր չպետք է որոնել: Մենք բաղմամբով օրինակներով աշխատեցինք ցույց տալ հայկական և առկա ասորական բնագրերի միջև եղած առնչությունը, որը ուղղակիորեն ենթադրում է թարգմանության ասորական սկզբնաղբյուր, բայց ոչ այնպիսի, որ ունեցած լիներ առկա տեքստ: Հայ թարգմանչի ձեռքի տակ եղել է մի շատ ավելի հին բնագիր, որտեղ դիցաբանական տարրը դեռևս պահպանված էր:

Նշենք մի ուշագրավ հանգամանք ևս: Հայկական Խիկարի նորահայտ օրինակները մեզ հիմք են տալիս նմանության եզրեր փնտրելու նաև հայ և սլավոնական բնագրերի մեջ: Կան այնպիսի մանրամասներ, որոնք բացակայում են ասորականից, բայց գտնում ենք սլավոններենում, ինչպես նաև՝ արդ խրատներ: Օրինակ. «Որդեակ, եթէ առաքեսցէ տէր քո բերել սպտուր, խաղող մի բերել նմայ, զի զխաղողն ուտէ և զսպտուհաս սպտրին ոչ թողու»¹, կամ այն հիշատակությունը, որ Խիկարի սպանության լուրը լսելուց հետո եգիպտական փարավոնը հարկ է դնում Ասորեստանի վրա, բնակիչները փախչում են և երկիրն ամայանում է² և այլն:

Առնչությունը հայ և հույն բնագրերի մեջ նկատել է դեռևս Կոնիբիրը, որից Տաշյանը ենթադրում է, որ «հայ բնագիրն որչափ ալ ըստ երևույթին ասորի բնագրի մը ծագած ըլլա, կրած է հունական ազդեցություն»³:

Դա քիչ է հավանական: Առհասարակ հույն բնագիրն այնքան հեռու է հայկական օրինակից, որ այն երբեք չի կարող ենթադրվել հայերենի համար իբրև թարգմանական սկզբնաղբյուր, կամ որևէ ազդեցություն կրած լինի նրանից:

¹ Զեռագիր № 5599, ք. 225ա:

² Հայերենում այդ ավելի կապակցված և տրամաբանական է ներկայացվում: Տե՛ս ձեռագիր № 2004 և 1495:

³ Տ ա շ յ ա ն, Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունք, Բ. Վիեննա, 1901, էջ 137—138 հույն բնագիր տեսնով հասկացվում է սլավոնականը:

Հույն և հայ բնագրերի մեջ եղած որոշ առճշտությունը պետք է բացատրել նրանով, որ հունական բնագիրն ավելի մեծ ընդհանրություններ է ունեցել ասորական այն բնագրի հետ, որը եղել է հայ թարգմանչի ձեռքին: Այդ առումով բերենք մի ուշագրավ օրինակ: Համեմատենք երեք խմբագրությունների միևնույն խրատը.

Հայկական

Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքայի՝ մեռոյ և թագոյ զնայ ի սրտի բում և մի մոռացիս և կամ ի վեր հան[իցես]: Գուցէ հանդիպեսցէ ի թագաւորէն քեզ տանջածք և բանդ:

Ասորական

Որդեակ, եթե լսես բան ինչ թող այն մեռնի քո սրտում և մի հայտնիր ոչ ոքի, ապա թէ ոչ՝ այն կդառնա տաք ածուխ քո բերանում և կայրի և դու անեծք կդնես քո հոգում, և կբարկացնես աստծուն:

Սլավոնական

Ինչ որ լսես արքայի մոտ կամ տեսնես նրա տանը՝ թող այդ փակվի քո սրտում և մի հայտնիր ոչ ոքի: Բայց եթե դու հայտնես (ուրիշին մամնակից դարձնես) այն կթափվի քեզ վրա ինչպես շիկացած ածուխ, դու մեղավոր կդառնաս և հետո կզղջաս:

Ինչպես տեսնում ենք, երեքի բնույթն էլ նույնն է, սակայն տարբերություններով: Հայկական օրինակից պակասում է շիկացած ածուխի պատկերը, ասորական օրինակից՝ թագավորի հիշատակությունը, սլավոններենն ունի երկուսն էլ: Այդ նշանակում է, որ նախնականն այդպես է եղել, և հավանաբար, ինչպես քիչ առաջ ասվեց, երեք խմբագրություններն էլ ունեցել են մեկ ընդհանուր աղբյուր, կամ առնվազն մոտ են եղել իրար:

Այսպիսով սկզբնաղբյուրի բնագրային հարադատությունը պահպանելու շատ նշաններով խիկարի հայ խմբագրությունը բանասիրությանը ծանոթ ասորական և սլավոնական բնագրերի համեմատությամբ ստանում է որոշակի առավելություններ:

Երբ արդեն պարզ է, թե հայկական, ասորական և հունական բնագրերից որն է իր մեջ ավելի շատ նախնականը ներկաչում և ավելի քիչ աղարտված, կարելի կլինի այսուհետև լրջորեն զբաղվել նախնականի բնույթի և խիկարի աղբյուրի ինքնության հարցերով, որը շատ է գրավել միջազգային բանասիրության ուշադրությունը և մնացել է դեռևս չլուծված²:

¹ Ուշագրավ է, որ հայկական խմբագրության մեջ խիկարը իր եղբորորդի Նաթանին խրատում է—թագավորի դռանը որևէ բան լսելիս կամ տեսնելիս, ոչինչ չհայտնել, իսկ ասորականում՝ ոչ թե թագավորի դռանը, այլ առհասարակ: Պարզ է, որ հին ու ճիշտ ընթերցվածը պահպանել է հայկականը, որովհետև խիկարը Նաթանին դաստիարակում էր իբրև պալատական արքայազայր:

Սա ևս մի հավելյալ վկայություն է, որ հայկական խմբագրության մեջ միջավայրն ավելի խնամքով է պահպանված:

² Այսպես, նախօրոք կարելի է ուղղակի ասել, հենվելով հայ բնագրական տվյալների վրա, որ խիկարի սկզբնաղբյուրը, հակառակ բանասիրական որոշ շրջաններում ընդունված կարծիքի, չի եղել երբայցեցրեն լեզվով, և ուրիշ շատ հարցեր, որոնք սակայն հետագա ուսումնասիրության խնդիր են:

А. МАРТИРОСЯН

К ВОПРОСУ О ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК ПОВЕСТИ
«НАСТАВЛЕНИЯ И ПРЕМУДРОСТИ ХИКАРА»

Резюме

Повесть «Наставления и премудрости Хикара» имеет восточное происхождение. Еще в древности она проникла в литературу и фольклор многих народов и пользуется большой популярностью. Следы ее влияния можно заметить начиная от Эзопа и до Шекспира, от Библии и до «Тысячи и одной ночи».

Повестью о Хикаре уже длительное время занимаются ученые многих стран. Исследователей главным образом интересуют следующие вопросы: каково происхождение и существо повести о Хикаре, каким мог быть его первоначальный текст, откуда идет сходство Эзопа и Хикара, как объяснить вопрос связи Хикара и Товита и др.

Ясно, что в этих условиях внимание должно было быть сосредоточено на сохранившихся текстах повести. Арабский текст повести был известен давно, затем нашлись одна сирийская версия и фрагмент, которые довольно сильно отличаются друг от друга; затем была найдена славянская редакция повести. Имеются также эфиопский, татарский, грузинский экземпляры и, наконец, армянская версия.

Арабский и эфиопский тексты не представляют особого интереса, так как первый был переведен с сирийского языка и вольно переложен в «Тысяче и одной ночи», а эфиопский переведен с арабского. С текстологической точки зрения не представляет ценности также татарский и грузинский переводы, сделанные с армянского.

Для определения первоначального текста сказа о Хикаре следует иметь в виду сирийскую, славянскую и армянскую версии.

Вопрос связи армянской версии с сирийской и славянской, а также места, занимаемого ею, интересовал многих филологов, в особенности А. Ташяна, который, не имея в своем распоряжении исправного текста, не смог его разрешить. «Первым делом армянских филологов будет — найти такой текст» — писал он.

Произведенные автором статьи в этом направлении изыскания не были бесплодными. В Матенадаране имеется 40 рукописей, содержащих версию текста Хикара, из них две (№ 2961 от 1321 г. и № 5599 от 1347 г.) на двести лет древнее самого древнего из ныне известных текстов.

Тщательное исследование связей, имеющихся между армянской, сирийской и славянской версиями, приводит к заключению, что армянская представляет собой перевод с сирийской, которая, однако, значительно отличалась от сохранившейся сирийской редакции.

Мифологические наслоения, говорящие о большей древности, в той

или иной мере стерты или искажены как в сирийской, так и в славянской редакциях. Между тем в армянской версии они сохранились. Во всех других случаях армянская версия совпадает с сирийской редакцией. Это показывает, что в распоряжении армянского переводчика имелся текст более древний и более близкий к первоначальному, в котором еще сохранились элементы мифологии.

Армянская версия дает возможность серьезно заняться вопросами характера и сущности первоначального текста, которые вызвали в международной филологии большой интерес и по сей день остаются неразрешенными.